

КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКИ СПОМЕНИЦИ У НИКШИЋКОМ КРАЈУ

Никшић (Оногшт), град особене историјске фреске, имао је у свим епохама судбину значајног војно-стратегијског, политичко-економског и културног средишта шире околине. Низ археолошких локалитета и мноштво културно-историјских споменика аутентично свједочи о древној и бурној историји Никшића, о васколижким утицајима разних периода и освајача.

Праисторијско налазиште Црвена Стијена, код села Петровићи, удаљеног од Никшића око 30 km, са 31 стратумом дебелим 20,30 m. „представља локалитет са најсложенијом стратиграфијом у нашој земљи и уз локалитет El Castillo у Шпанији, палеолитску станицу са најдубљим културним слојем у Европи”.¹ Треба истаћи да истраживања у Црвеној Стијени (добила име по црвеној патини којом су превучене окомите стијене над припећком) нијесу посве окончана те није установљено да ли се најдоњи седименти, који припадају предмустеријенском периоду, продужавају у дубину. Но, ископине из слојева средњег палеолита, мезолита, неолита и бронзе представљају историјсконаучни доказ о почецима људског живота на овом простору и својој неразлучној повезаности са свеукупном генезом старијег каменог доба на подручју Медитерана.

Занимљиви артефакти из неколико локалитета (Дрпе, Враћеновићи и др.) и бројни тумулуси (гробне хумке) основ су за праћење развојних фаза бронзаног доба. Иначе, Никшићко поље и долина Зете, са граничним рејоном Црне Горе и Херцеговине (Петровићи, Враћеновићи), једно је од подручја најбогатијих тумулима у нас. Шупља бронзана сјекира — келт, пронађена у Смрдуши, датира из периода преласка бронзаног у гвоздено доба (1200—800. година прије нове ере), карактеристичног по знатним

¹ Црвена Стијена (Зборник радова), Никшић 1975. г., Алојз Бенац, стр. 4.

миграционим кретањима. Сви дати археолошки налази никшићких локалитета значајан су чинилац, у општем контексту, физиономисања и систематског праћења токова друштвеног развоја од појаве човјека до V вијека прије нове ере, када се завршава трећи период гвозденог доба, обиљежен конституисањем особене етничке скупине — илирских племена. Фрагментарност података је препрека за мериторан суд о социо-економским и културним карактеристикама илирског становништва са територије данашњег Никшића, те прецизног утврђивања прве локације насеља — исходишта данашњег града. На бази првих писаних споменика с овог терена (остали од Римљана) констатовано је да су припадници племена Доклеата, које је насељавало област од Скадарског језера до Грахова и чији је центар био античка Дукља, били становници ове регије.

Домицилно илирско насеље, познато из историјских извора под називом Андерва или Андерба, лежало је западно од Бедема, града-утврде, у правцу Моштанице, према непотврђеној тези археолога Артура Еванса — првог истраживача старина Никшића, који је ушао у град заједно са црногорском војском приликом ослобођења од Турака, 9. септембра 1877. године.

Смјењивале су се војске похарне у војнама многим, сучељавали народи и културе, нетрагом је нестало или разорено много створеног, али остали су значајни споменици и легенде да граде културно-историјски идентитет града.

Из дуготрајне римске владавине овим просторима, започете око 59 године прије нове ере у вријеме Г. Ј. Цезара, низ је историјских извора који указују на војно-економски значај Андерве. Кроз беспућа и гудуре Римљани граде путеве, повезујући Приморје са широким континенталним залеђем. У попису војничких путева *Itinerarium Antonini* (I вијек) и карти главних комуникација *Tabula Peutingeriana* (IV вијек) помиње се Андерва као раскршће или, пак као успутна станица. Колски пут од Скадра преко Дукље до Цавтата и пут од Епидауруса у правцу Пљеваља, са краком Рисан-Грахово, водили су преко Андерве.

Остаци римског аквадукта, велики број сачуваних миљоказа и примјерци кованог сребрног и златног новца, пронађеног највећим дијелом на ораницама у Заврху — „Дукатуша“, и у једној великој остави у селу Броћанцу — са ликовима римских императора од Антонина Пија, Нерона и Августа, до Галијена, потврђују важност Андерве и говоре о великом промету поменутих путним правцима. Из римског периода су и остаци неколико мањих насеља са ове регије. Позната су: Оградице, Заврх, Моштаница у Штедиму и кастел Салтуа у Ријечанима.

Мост на ријечи Моштаница, сазидан у III вијеку наше ере, сублимира особености римског неимарства у градњи вијадукта, свођених мостова аквадукта. Зидан је од обрађеног камена с пет пропорционалних сводова, четири рјечна стуба и штедним отво-

рима ширине 2,3 метра. Укупна дужина међу обалним стубовима износи 31,09 метара, отвори сводова 5,5 метара, а ширина стубова 2 метра. Постојаност конструкције и савршенство форме код оваквих објеката Римљани су постизали примјеном графостатике. У истој равни се налазе тјемења великих са тјеменима малих сводова од штедних отвора. За дуго времена судбина моста била је везана за друмовања путем што је повезивао Приморје (Рисан, Цавтат) са континенталним залеђем. У његовим темељима, на мјесту гдје је рушеван био, узидан је један средњовјековни стећак, вјероватно приликом обнове моста и реконструкције комуникација од виталне важности за развој старе жупе Оногошт. Голема руинираност моста разлог је темељне ревитализације, која је извршена 1957. године, према првобитном изгледу.

Сред Никшићког поља, сличан насуканој морепловној лађи, или големом пјешчаном спруду, столује стародревни Бедем, саздан на темељима античке римско-готске цитаделе, послје продора Турака и дозиђивања у њихово најјаче упориште. Животопис ове утврде сеже у позноримско доба, када је настао локалитет Анагастум, основа на којој је израстао средњовјековни град Оногошт. Први помени словенског Оногошта потичу из знамените Хронике попа Дукљанина (Барски родослов) из XII вијека. Назив Оногошт, по мишљењу историчара, није словенског поријекла, већ је изведен од латинског назива пограничне насеобине Анагастум (Аногастум).

У дугом историјском слиједу, мијењајући господара и државе: од Зете до немањихке Рашке (око 1183. г.) и од босанске државе краља Твртка (1373.) до Херцеговине за владе Стјепана Вукчића — Кохсаче (1448), жупа Оногошт била је важан стратегијски и привредно-политички центар. Послије пада Херцеговине, Турци заузимају Оногошт (1465.), обнављају и проширују средњовјековни град и ту остају до 1877. године, када је Оногошт ослобођен и присаједињен црногорској држави.

Према реконструкцији и архитектонском плану утврђења и вароши, које је сачинио А. Еванс, Оногошт је подијељен на два дијела: на Доњи и Горњи Град. И у Турака ова подјела остаде на снази и Горњи Град — Бедем бијаше бастион турског Никшића. Легенда приповиједа да је градитељски сужањски ланац разапет од Ђеменаца, мјеста удаљеног на стотине метара, с руке на руку преносио тесани камен за доградњу одбрамбених објеката на стјеновитом брду што се пружа у дужини од 250 метара.

Рушевне зидине с пушкарницама и траговима ђулади и танади, развалина Кастела — најдревнијег дијела Бедема са двјема топчанама, станом диздара града и азапа (тврђавски стражари), ниједи су свједоци многих разура. Сурвана је и клета кула без врата и прозора, са мемљивим подрумима, у које су ужетом спуштани тешки сужњи да ту нађу гробни камен. Народ је ову кулу, уздигнуту изнад Попа, прозвао Петковачом, у спомен херцеговач-

ком харамбаша Петку Ковачевићу, који је у њој тамновао не клонувши у јунаштву. Пошто скончање није нашао у злогласној кули, одведен је у Мостар и тамо уморен 1864. године. На југу Бедема стоји петоугаона троспратна кула Небојша. Иако је зида на од дебелих зидова, а не од сувомеђе као већи дио бедемских грађевина, и њу је вријеме обурвало.

Петар Шобајић у свом дјелу „Никшић (Оногшт)”, публикованом 1938. године, дао је цјеловит опис древног града. Интересантан је његов опис Доњег Града, који је временом нетрагом нестао: „Ограђен је тврђавом и опасан са три стране зидовима високим четири метра. Он је нешто ужи од Горњег Града, али је знатно шири. На угловима и средини зидова имао је троспратне куле, удешене за пешадијску одбрану. У врху су се зидови завршавали у виду банке (клубе); тако да је војник могао врхом зидова ићи кроз куле око града. Главна врата била су у кули, на средини источног зида, и звала су се Велика капија. Две куле на крајевима овог зида називали су Просена кула, у северном крају, и Оса кула, у јужном. Ова друга је имала шестоугаони облик и у њој је био бунар и жрвањ за живо, који је коњ окретао. Једним попречним зидом Доњи Град је био подељен у северни, већи, и јужни, мањи дио. У северном, или како су га звали „Старом Граду”, било је осамнаест кућа рисанских и новљанских Муслимана и то су биле најстарије куће у турском Никшићу.”

Васколики простор града — тврђаве зацијело је био недовољан за веће насеље, па се оно развило испред зидина Оногшта.

У једном староставном запису из манастира Добриловине, датираном 1700. године, стоји: „Да се зна да се органи град Никшић, огради га Реџеп-паша”. По обнови и успењу никшићког града, доцније издијељеног на махале: Пиперску, Подгоричку, Спушку, Махалу Феризовића (Веризовића), Грудску махалу и друге, херцеговачки санџак-бег Реџеп Сејић настанио је у њему муслимански живаљ. Четири џамије биле су мјесто за окуп и молитву. Хаџи-Дануша, Пашина и Крња џамија су суршене, док је Хаџи-Смаилова, подигнута почетком XIX вијека у Грудској махали, сачувана до данас. Њена архитектура је крајње једноставна. Изглед Доњег и Горњег града и појединих грађевина сачуван је не само у списима и гравирама већ посебно у цјеловитом циклусу цртежа и графика родоначелника црногорске графике Илије Шобајића.

Средњовјековни Оногшт уистину је био значајан стратегијски и трговачко-занатски центар, што потврђују подаци о систему чувања трговине и караванских друмова и споменици фортификацијске архитектуре лоцирани у граничним зонама. „У жупи Оногшт налазио се Вукчићев град Сусјед (данас познат као Јеринин град, а још више према југу Острог, који се у средњовјековним документима помиње као гранични град према Зети.

Југозападно од данашњег Никшића држао је босански војвода град Будош у истоименом брду.”²

За виталност Караванских саобраћајница мостови су имали прворазредан значај. Уз мост на Моштаници, на путу из Оногошта за Приморје, сачуван је и мост испод села Кусида. Трећи мост на овом путу — који је спајао обале Зете ближе граду и за Турака био знан као „Бегов мост” — срушен је 1807. године при војној опсади турског града од Црногораца и Руса. Обновио га је књаз Никола по заузећу Никшића и дао му име Вуков мост, по знаменитом црногорском бојовнику Вуку Мићуновићу. На друм за Дугу и Гацко два су узана моста: један на Дуклу, преко Зете, и други на горњеполском Виру.

На подручју старе жупе Оногошт налази се више некропола са стећцима, мраморима. Легенде и предања градила је народна фантазија својим маштовитим ткањем за многе од њих. Тако приповијест каже да су стећци код Крнца (Голија) гробне хумке сватова изгинулих у крвавом сукобу због прелијепе моме — невесте (Сватовско гробље). Значајно је истаћи да готово једино овдје у Црној Гори находимо стећке са натписом, који често представљају вриједну историјску грађу или упут за изучавање конкретне догађаја и појаве.

„Држим да ће код проучавања средњовјековне сепулкралне умјетности Југославије споменици старог Оногошта заузети једно од првих мјеста.”³

Надгробњаци око старинске цркве Петра и Павла настали у хришћанско-феудално доба током XII и XIV, а можда и XV вијека, граде јединствену некрополу у стилско-мотивском и типолошком виду. Грађени већином од бијелог кречњака, са неколико примјерака од доломитског кречњака из мајдана на сусједној Требјеси, стећци су *in situ* оријентисани исток-запад и ситуирани у врстама, што је регистровано и у другим средњовјековним некрополама.

Категоризацијом споменика издвајају се три групе. Прву групу чине стећци украшени аркадама, понекад са кровом на „двје воде”, с појавом розете, фриза, крста и калмете. У другој групи су споменици са фигуралним орнаментима доста примитивне израде. Орнаментални крст, мотив кола и поворке животиња, лик војника *en face*, појава женског лика и ликова коњаника, тордирана трка, витица тролиста — опште су карактеристике. Трећу групу чине споменици, плоче и сандуци (призме), са паралелним ребрима. Мотив паралелних ребара у симбиози са диском, розетом и тордираном траком — нарасе је занимљив. Овај тип надгробњака непознат је у другим гробовима Југославије.

² *Историја Црне Горе*, том II, стр. 188, Титоград 1970.

³ Димитрије Сергејевски, *Средњовјековно гробље код Петрове цркве у Никшићу*, Народна књига, Цетиње 1952, стр. 3.

„Средњовјековна некропола код Петрове цркве у Никшићу свакако је један изванредан споменик наше средњовјековне сепулкралне умјетности, уз то, како изгледа, једини своје врсте.”⁴

Међу стећцима древне жупе Оногошт истичу се монументи у форми крстаче са лијепо клесаном орнаментиком.

„Један од најљепших споменика-надгробњака, који потичу из средњег вијека, је крстача. из Растовца. Надгробњак се налази у Барама Божовића са лијеве стране ријеке Растовца. То је камени колос чија висина, изнад земље, износи 256 см, ширина, по хоризонталним краковима 154 см, а дебљина 28 см. Поред својих монументалних размјера споменик посједује јединствену клесану декорацију.”⁵

Историјат градње старинске цркве Петра и Павла, због недостатка писаних докумената, није посве познат. Традиција каже да је саграђена за вријеме Немањића. Првобитна форма цркве скромног корпуса је измијењена доградњом западног дијела по ослобођењу од Турака. Неколико стећака украшених аркадама тада је урађено у њене зидове и култивисана непосредна околина уклањањем, прије свега, големе земље која је смањивала визуре ка споменику, чувајући га тако од похаре. Црква св. Петра и Павла припада типу једнобродних грађевина, са подужим полуобличастим сводовима, ослоњеним на четири стуба. На основу стилских карактеристика сачуваних фрескофрагмената из олтарског дијела, црква је, вјероватно, живописна крајем XVII или почетком XVIII вијека.

Да је Оногошт и за Немањића сачувао дио своје сваковрсне и богате баштине потврђује чињеница да је у њему био подигнут краљевски љетњиковац, што је сљедствено немањићкој традицији да не столује само у једноме мјесту — пријестоници. Владарски двори, уз које је најчешће стајала црква, нијесу били смјештени у градским зидинама, што је био обичај, већ уз сам град у рејону званом Попи. Ова здања су, вјероватно, реконструисана почетком XVII вијека, кад је у Никшић премјештена столица епископије из Петровог манастира на Лиму, пошто га Турци претворилише у џамију.

Епископски двор, по народном казивању, митрополија владике Василија, манастир св. великомученика Димитрија и четири големе манастирске куле са баштама одликовале су се „умјетничком израдом каменарском”. Кад Никшић настанише Турци, беговска кућа Мушовића почетком XVIII вијека, запосјела је зграде митрополије. Главни конак капетана Мушовића био је у кули сазданој од тесаног камена, на четири опрата, на централном мјесту негдашњег епископског двора. Од свих ових објеката остале су само развалине и незнатни трагови.

⁴ Види под 3, стр. 30.

⁵ Слободан Раичевић, *Стећци на подручју старе жупе Оногошт*, Споне стр. 140, Никшић 1977.

„Сем манастира у Попима уз град Оногшт, Никшић је имао у вријеме доласка Турака још неколико манастира: манастир светог Луке у Жупи, за који народ прича да је задужбина Немањића; један на месту Растицама у селу Озринићима; један у Кусидима испод Медер-дола, и један у Ђелинском — Долу испод Будоша. Изузев манастира у Жупи, све су ове друге порушили Турци.“⁶

Манастир св. Луке у Жупи, подигнут око 1260—1270, много година сматран је градитељским дјелом знаменитог Рада Неимара. Натпис са једног мрамора из засеока Царине, поткрај жупског манастира, погрешно је читан па је приписан Раду Неимару, створивши тиме основ погрешној тврдњи. Истина је, заправо, да је ту сахрањен Јовица Неимар, знан по свом градитељском умјешћу средином XVI вијека. Како су првобитни манастир св. Луке, у селу Ливадици, разрушиле камене громаде обрушене са сусједног брда, пренесен је и обновљен с ону страну ријеке Грачанице, вјероватно пред крај XVI вијека. У том подухвату, као врстан мајстор, учествовао је Јовица Неимар, који нађе покој души међу манастирском братијом и она му подиже надгробњак. Манастир је озидан у облику крста, од фино тесаног камена. Звоника нема, већ су три звона намјештена у авлији на дрвеним стубовима. Осим што је био збориште за борбу против Турака и политички центар Жупе и околине, у њему су преписиване и црквене књиге. До 1713. године имао је неку врсту богословије, а доцније и болницу. Турска војска га је палила два пута: 1853. и 1877. године

У Граховском пољу налази се гробљанска црква светог Николе, с краја XV вијека, значајан споменик сакралне средњовјековне архитектуре на овом простору. У дубровачком архиву постоји документ — уговор, из фебруара 1499. године, о подизању овога храма за племе Риђани, које је насељавало простор од ријеке Зете у Никшићком пољу па све до Леденица више Рисна. Уговор склопи граховски монах Лаврентије са зидаром Радичом Обрадовићем и његовим учеником Стјепком, и они завршише цркву јула 1502. године.

„Црква Светог Николе у Грахову је једнобродна црква са широком и дубоком апсидом, засведена полуобличастим сводом, који почива на два ојачана лука ослоњена на два пара пиластера уз бочне зидове. Изнутра на подужним зидовима има по три прислоњена лука, који образују нише неједнаке величине.⁷ У лунети изнад врата, уклесан у камену, стоји натпис: „Храм Св. Николе обновљен с трудом свих племеника граховских 1879. године“. Васцијели унутрашњи простор цркве краси ансамбл зидног сли-

⁶ Петар Шобајић „Оногшт (Никшић)“, стр. 56, Београд 1938.

⁷ Слободан Раичевић, *Црква Светог Николе и стећци у Грахову*, Старине Црне Горе V, Цетиње 1975, стр. 209.

карства класичне тематике, настао вјероватно почетком XVI вијека.

„Особено обиљежје зидног сликарства у Грахову огледа се у веома занимљивим облицима сликања архитектуре. У њој се разазнају грађевине базиликалних облика, са куполом и звоником на преслицу, облици који су карактеристични за архитектуру приморја. Она указује на важност коју је сликар поклањао амбијенту у којем се догађај одвијао.”⁸

Црква светог Арханђела Михаила у засеоку Стражница у Петровићима једнобродна је грађевина правоугаоне основе са полукружном апсидом на источној страни, бачвастог свода и прислоњених ојачавајућих лукова уз подужне зидове. То је типичан архитектонски образац, сем прозора — пушкарница, правословне сакралне архитектуре овог подручја, познат у приморској архитектури од прије романике до ренесансе. Идентичну архитектонску организацију имају и цркве из друге половине XVI вијека: светог Саве на Почивалима изнад Велимља, светог Георгија на Требјеси и остаци цркве у Васиљевићима, код Жупског манастира.

Околу цркве Арханђела Михаила, која је рустично изведена, налази се стара некропола мрамора у форми крста. Црква је подигнута крајем XVI или почетком XVII вијека, што се суди на основу натписа о живопису који даде урадити године 1605. бањски војвода Иван са мајком Маргитом и синовима. У самом натпису не спомиње се име ктитора.

„У живопису цркве Светог Арханђела Михаила одразили су се они утицаји који су његовани и присутни у зидном сликарству на подручју Пећке патријашије из времена обнове Патријаршије. Једино у оквиру уобичајених иконографских рјешења доносе се неке појединости због чега се стварају раније непознате варијанте. То се одразило у представи сцене Христ у гробу (*Imago pietatis*) гдје је умјесто класичног сандука — гроба, приказан стећак са аркадама.”⁹ У естетском погледу зидне слике овог храма немају особену вриједност. Из времена настанка зидне декорације вјероватно потиче и иконостас примитивне израде, временом доста руиниран.

Непосредно уз цркву св. Арханђела Михаила пренесен је манастир Косијерево и изграђен нови манастирски конак. Према вјеровању подигнут је у првој половини XIV вијека, у благој долини на самој граници Црне Горе и Херцеговине, а посвећен је Рођењу Богородице. Турци су га порушили 1807. године, а обновио га је 1817. хаџи Дионисије Добрићевац. Заједно са црквом и некрополом надгробњака око ње Косијерево гради јединствен споменички комплекс.

⁸ Види под 7, стр. 216.

⁹ С. Раичевић *Црква Светог Арханђела Михаила у селу Петровићима код Никшића и њене зидне слике*, Зборник радова професора и сарадника Педагошке академије у Никшићу 5—6, Никшић 1975—1976, стр. 264.

Из XV и прве половине XVI вијека сачуване су Јовањска црква у Петровићима и Спасовска црква у Драговољићима. Гробљанска црква у Драговољићима има зидну декорацију.

У селу Дреновштица налази се стара гробљанска црква, типа једнобродних грађевина правоугаоне основе са полукружном апсидом на источној страни; овај стил градње познат је још од XV вијека. Западно pročеље храма, са звоником на преслицу, накнадно је дозидано. По неким изворима, храм на старом црквишту села Дреновштице обновио је средином XVII вијека митрополит Василије, по добијању источнохерцеговачке епархије на управу. Зидне површине олтарског простора овог храма украшене су фрескама уобичајене тематике. Необично је то да је живописац насликао Распеће Христово у олтарском простору умјесто сцене Вазнесења или Васкрсења Христова, што се на томе мјесту у принципу сликало. Иконографско-стилске карактеристике малог зидног сликарства у Дреновштици неразлучно га везују за живопис друге половине XVII вијека, а посебно за фреске горње пећинске црквице манастира Острога.

„Имајући у виду стилоку анализу животописа горње испоснице у Острогу, коју је извео С. Петковић, без сумње, може се прихватити да је то дјело зографа Радула настало од 1. септембра 1666. до 31. августа 1667. године. Због великих сличности зидних слика у Острогу и Дреновштици могло би се са сигурношћу закључити да су и зидне слике у Дреновштици дело истог мајстора — Радула. У његовом свеукупном делу зидног сликарства карактеристичан је начин шематског приказивања покрета и простора, осветљења и затамњења, као и појачано интересовање за пластичност, експресивност, декоративност... Имајући то у виду, сликарство Дреновштице је дело које се може везати за најбољу фазу стварања зографа Радула.”¹⁰ Оцјена је стручњака да зидно сликарство храма у Дреновштици посједује такву вриједност која га сврстава у ред најбољег сликарства друге половине XVII вијека.

Између Никшића и Даниловграда, високо изнад Бјелопавлићке равнице, на њеној сјеверозападној страни, у љутом стијењу Острошких греда, налази се манастир Острог. Налик на разапето бијело једро сред сивог камењара дјелује надамве атрактивно и изазива дивљење неимарској оригиналности и препнућу. Иако су прве основе овог манастира саздали неки испосници — патници божански, његовим истинским оснивачем сматра се св. Василије Острошки, митрополит захумско-херцеговачки, који почетком друге половине XVII вијека овдје дође из манастира Тврдоша (Требиње). Манастирско здање дијели се на Доњи и Горњи манастир. Двије живописане пећинске црквице налазе се у Горњем манастиру.

¹⁰ С. Раичевић *Живопис зографа Радула у цркви села Дреновштице код Никшића*, 18 Зборник за ликовне умјетности 18, Београд 1982, стр. 195.

Године 1665. испосник јеромонах Исаија, родом из Попа крај Оногашта, саградио је горњу црквицу посвећену Часном Крсту. Постанак друге (доње) црквице посвећене Ваведену Пресвете Богородице не може се тачно установити. По једном предању подигли су је испосници прије св. Василија, а по другом сам митрополит Василије. У њој почивају мошти св. Василија. Вјера у њихову чудотворну моћ учинила је да ово мјесто уистину буде једно од најпосјећенијих светилишта православља у нас. Телије Горњег манастира изгорјеле су 1923. године, а обновљене 1926.

Доњи манастир чини Црква св. Тројице, подигнута 1824. године, одобрењем црногорског митрополита Петра I. У њеној близини постојала је црква из 1723. године посвећена св. Георгију. Срушена је године 1896. приликом природног слијегања земљишта.

У првом походу Омер-паше Латаса на Црну Гору, крајем 1852. и почетком 1853. године, војвода Мирко Петровић се, по паду Жупског манастира 30. децембра 1852. године, повукао из Жупе са дружином бојовника и ушанчио у манастир Горњи Острог. Пуних девет дана пружао је отпор силеству турске ордије. Манастир је том приликом тешко оштећен. Ово је само једна епизода у манастирској хроници богатој историјским догађајима.

Као спомен јунацима погинулим у крвавој граховачкој бици из 1858. године, у којој су Црногорци Турцима нанијели потпун пораз, заплијенили голем ратни плијен и послије које је услиједило званично разграничење Црне Горе са Турском — на висоравни Граховац, гдје се одиграо пресудан бој, подигнута је црквена грађевина за један дан и једну ноћ. Припада типу обичних једнобродних грађевина, без особене архитектонске вриједности.

У жупи, у Старом селу, 1858. године књаз Данило је подигао замак-тврђаву са свим елементима фортификације архитектуре (пушкарнице и отвори за топове). Утврда је накнадно реконструисана.

Први урбанистички клан Никшића, који чини основу модерног града, изradio је, по налогу краља Николе, 1883. године архитекта Задранин Јосип Сладе, сублимирајући ренесансно-барокни концепт идеалних градова. За неимарство овог пројектанта везана су три значајна споменика културе: Царев мост на Зети, Саборна црква и Дворац краља Николе.

Године 1892. изграђен је колски пут Подгорица — Никшић. Како у позну јесен, кад воде устану, Никшић остане као у неком опсадном стању, те и саобраћај, особито између њега и Подгорице, буде задуго прекинут, краљ Никола је одлучио да сагради мост преко Сливља и изаслао Јосипа Слада да удеси план за градњу моста. За неколико мјесеци живог рада оближњих баталиона (народна војска) завршен је величанствен мост

од тесаног камена дугачак 269 метара, саздан на сводовима који чине 18 окана. По броју отвора држи рекорд међу свим сачуваним мостовима у Југославији. Мост је најсвечаније освећен 30. октобра 1894. године. У знак благодарности руском цару Александру II, који је помогао изградњу овог објекта, мост је добио име — Царев мост.

На Петровој главици, као на неком природном пиједесталу, уздиже се Саборна црква, чија је изградња отпочела 1895. и трајала све до 1900. године. Подигнута је у спомен брнаторским и херцеговачким војницима погинулим „за вјеру и отачаство” у рату од 1875. до 1880. године. Архитекта Сладе одредио је локацију, а објекат пројектовао Михаило Михаиловић-Преображенски. Звона, ливена у Басану у Италији, покљонио је краљ Петар I Карађорђевић, а иконостас од бијелог мрамора приложио је овом храму грчки родољуб и добротвор Андрија Сингрос са острва Хиоса. Иконе на олатру рађене су у Русији. Пет свијећњака — лустера, који потичу из средине XVIII вијека, донесено је са двора напуљског краља Карла III Бурбонског, као дар италијанске краљице Јелене, и представља особени примјерак италијанске примијењене умјетности.

Дворац краља Николе у неоренесансном стилу саграђен је 1900. године. Пројектовао га је архитекта Сладе, а извођачи су били италијански мајстори. Изнад портала налази се барелеф — грб Књажевине Црне Горе. Дворац је више пута реконструисан. Летопису овог здања особено поглавље даје дио историје никшићке Гимназије (овдје је радила од 1920. до 1956. године), која чини интегрални дио историје културно-просвјетних и политичких збивања никшићког краја, и у којој су учили скоро сви културни посленици ове регије и истакнути југословенски ствараоци и револуционари. Данас су овдје смјештене класичне институције културе.

Никшић је град револуционарне и слободарске традиције, баштиник класно-револуционарних и прогресивно-демократских прегнућа. Палим борцима и жртвама фацизма одао је дужно признање постављајући 18 спомен-плоча, 49 спомен-биста и 7 спомен-барелефа. Подигнути су и умјетнички споменици: на Велимљу (аутор Стеван Боднар), Спомен-парк устанка и револуције на Грахову (аутор Миодраг Живковић), споменици на Трубјели и код Вуковог моста (аутор Слободан Вукајловић) стријељаним родољубима под Требјесом, палим борцима у Жупи и на Враћановићима (аутор Љубо Војводић). О естетским вриједностима ових споменика, често драматског концепта, посебно о њиховој симболичкој компоненти и примјерности датој амбијенталности, мериторан суд ће временом бити донесен. Изграђени су спомен-домови револуције на Вилуоима и на Богетићима и

меморијални музеј Николе Ковачевића у Грахову. У току је изградња Дома револуције, импозантног здања утилитарног и меморијалног дијела, самог по себи култура и историја краја који отвара перспективе организовања ширег друштвеног живота (политичког, културно-умјетничког, васпитно-образовног и забавног).

У разорном земљотресу 1979. године страдао је знатан дио споменичког фонда ове регије. Благодарећи солидарности југословенске заједнице, процес ревитализације, реконструкције и конзервације низа културно-историјских споменика је окончан.

Нико Мартиновић